

ЗНАХІДКА ТРАПЕЗУНДСЬКОЇ МОНЕТИ НА ВОЛИНІ

У фундаментальній праці визначного дослідника Волині Олександра Цинкаловського, на одній з таблиць, серед античних і візантійських монет, міститься зображення рідкісної для України знахідки з м. Кременця.

Дослідник дав короткий опис монети і в цілому слушно відніс її до Траpezундської імперії (1204–1461), карбування з кінця XIII ст. За описом О. Цинкаловського, на аверсі монети «постать в ореолі з довгим хрестом у правій руці, ліва розташована на грудях і тримає щита (?), з лівого боку літери “ГСN”. На реверсі постать володаря зі скіпетром у правій і державою в лівій руці. Під скіпетром “K”, під державою шестипроменева зірка, із правого боку на стороні долоні “N”». Монета знайдена проф. Шендриком у 1930–1931 рр. в м. Кременці на Потокі [Cynkałowski 1961, 150, № 78, tabl. XIV, № 7].

В історіографії не існує одностайної думки на визначення тих чи інших траpezундських монет. За два з половиною століття існування Траpezундської імперії її трон займали чотири Іоанни, чотири Олексії, три Андроніки і три Мануїли, ще п'ять правителів не мали тезок. Розподіл існуючих монет між правліннями імператорів і досі лишається проблемним питанням [Соколова 1984, 61]. У систематизації й хронології монет у межах правління одного імператора сучасні дослідники так чи інакше спираються на фундаментальну працю О. Ретовського з початку XX ст. Хоча нові знахідки та копійка робота дослідників дозволяють дещо змінити систематизацію та хронологію випусків траpezундських монет [Retowski 1911, 113–302; Голенко 1959; Соколова 1974].

Окремого вивчення потребують і групи так званих грузинських наслідувань – кірманеулі, які становлять значну частину монет і виділення яких з основного фонду траpezундського карбування залишається складним завданням [Капанадзе 1950, 208; Голенко 1959, 135–136; Соколова 1974, 136–139; Пономарев 2002, 137–138].

Знахідка з м. Кременця належить відомому типу монет Іоанна II (1280–1297) із зображенням імператора і св. Євгенія у весь зріст, прямо. Але зображення на монеті вирізняються грубістю та схематичністю. Такі монети свого часу були віднесені О. Ретовським до групи грузинських наслідувань аспрів Іонна II [Retowski 1911, 220–241]. Подібна монета включена до групи аспрів “грубого стилю” Іоанна II в ґрунтовній праці В. Роса [Wroth 1966, 72, табл. XXXVII, № 9].

Розповсюдження аспрів Траpezунда в Західній Грузії, як і карбування власних кірманеулі, пояснюється тісними історичними зв'язками між державами. Траpezундська імперія включала у свій склад Лазіку, населення якої переважно складала грузини, котрі займали найвищі посади в державі. Саме воцаріння бокової гілки Комнінів як траpezундських імператорів пов'язується з безпосередньою політичною й військовою допомогою Багритидів. Наявність шестикутної зірки на траpezундських монетах (як і на монеті з Кременця) розглядається в контексті грузинських впливів, як емблеми Багратидів, які вели свій рід від іудейських царів [Голенко 1959, 134–136].

За низкою елементів: зображення св. Євгенія, короткий лабар в імператора, шестипроменева зірка та ін. – взірці подібних монет різні автори відносять як до найперших, так і до останніх серій карбування Іоанна II [Retowski 1911, 188–191, 191–216; Голенко 1959, 132; Соколова 1974, 141–142].

Визначальними ознаками в хронології аспрів Іоанна II вважаються метричні показники.

Сучасні дослідники виділяють три вагові групи в межах правління Іоанна II, із законною вагою, на яку орієнтувалися при карбуванні: 2,872 г, 2,62 г, 2,339 г. Причому зниження ваги до 2,62 г пов'язується з групою монет із шестипроменевою зіркою. За Олексія II (1297–1330), в 1320–1321 рр., вага аспрів була знижена вже до 2,183 г [Пономарев 2002, 132–142].

За матеріалами найбільших зібрань, реальна вага срібних монет Іоанна II коливається від 2 до 3,43 г, при діаметрі монетного кружка 21,5–23 мм, хоча зустрічаються окремі екземпляри діаметром у 19,5–20 мм [Retowski 1911, 187, 188–191, 191–216; Голенко 1959, 130; Соколова 1974, 133, 141–142].

Дещо менші показники дають наслідування аспрів Іоанна II із вагою від 1,23 до 2,95 г, при діаметрі 18,5 до 22,5 мм. Причому серед цих монет досить значний відсоток становлять екземпляри з вагою, меншою за 2 г, і з діаметром у 18,5–20 мм [Retowski 1911, 220–241].

На жаль, О. Цинкаловський не наводить метричні показники знахідки. Але діаметр монети дорівнює розташованим поруч на таблиці римським денаріям II ст. н. е., які мали розміри 17–20 мм. Певно, і вага монети, як і більшість наслідувань Іоанна II [Retowski 1911, 220–241], близько 2 г.

Надзвичайно близькі до цієї знахідки метричні параметри дають обрізані празькі гроші Вацлава II (1300–1305), Яна I Люксембурзького (1310–1346) та Карла I (1346–1378) – основний компонент грошового обігу Галичини в першій половині – середині XIV ст.

Окремі випадки знахідок обрізаних празьких грошів зафіксовані в Польщі, Молдові, Німеччині та Румунії, але такі монети переважають на території Галичини. На сучасному етапі відомо про більш ніж 300 таких грошів зі знахідок, музейних та приватних колекцій [Соболева 1963, 128; Bagieński 1983, 49; Piniński 1985, 153–154, 157; Крижанівський 2007, 124].

Досі остаточно не з'ясовано хронологію, обставини та мету обрізування міжнародної європейської валюти – празьких грошів на українських землях.

З'явившись 1300 р. в Чехії, великі срібні монети нового взірця й гатунку, вагою близько 3,8 г і діаметром до 2,8 мм, швидко розповсюдились на значній території Європи. Але в більшості знахідок фіксуються цілі монети.

Одні дослідники вважають, що празькі гроші обрізувалися згідно з нормою галицьких монет – руських грошків, що карбувалися у Львові від імені польських королів у другій половині XIV ст. [Соболева 1963, 134–135, 140; Котляр 1968, 123; Пивоваров 2002, 86; Крижанівський 2007, 129–137]. Інші – що на Русі празькі гроші обрізували наприкінці XIV ст. у зв'язку з надходженням менших за вагою та гірших за якістю грошів Вацлава IV [Bagieński 1983, 49] або ж із карбуванням кварталників у Сілезії в 1330–1350 рр. [Piniński 1985]. Нещодавно запропоновано цікаву версію про обрізування празьких грошів згідно з метричними показниками джучидських дирхемів Узбека (1313–1342) чи Джанібєка (1342–1357) із вагою 1,52–1,56 г [Paszkiwicz 2005, 98–101, 107–108].

Серед обрізаних празьких грошів фіксуються значні коливання в розмірах і вазі [Соболева 1963, 131, 134–135]. У сучасних дослідженнях виділяється кілька основних груп із вагою 1,89–2,40 г; 1,47–1,57 г та 1,16–1,31 г [Крижанівський 2007, 129–137].

Наявність кількох досить точно датованих комплексів з обрізаними празькими грошами: Молотовський скарб (до 1346 р.), Львівський 2000 р. і Калуський 2003 р. (1346–1349 рр.) [Грушевський 2002, 361–381; Рожко 2004, 617–636; Крижанівський 2007, 31] – вказує на розповсюдженість цього явища ще наприкінці першої половини XIV ст. і може пов'язуватися з фінансово-монетарними заходами в сусідній польській державі за час правління Казимира III (1333–1370) [Terlecki 1962; Kiersnowski 2008, 221–223, 230]. Адже в цей час саме польські землі були основним постачальником чеської валюти до галицько-волинських земель.

Про поширення таких монет поруч із золотоординськими свідчать знахідки обрізаних празьких грошів у Подністров'ї і на Поділлі в культурному шарі та в житлах. 4 обрізані гроші Яна I Люксембурзького вагою 1,8–1,9 г та Карла I вагою 1,2–2,5 г, діаметром 18–26 мм походять із розкопок городища в с. Зеленої Липі на Буковині. Причому гріш Яна I і гріш Карла I знайдено в руїнах одного приміщення. Крім празьких грошів на пам'ятці виявлено угорський денарій Людовіка I (1342–1382), дві мідні золотоординські монети (наслідування?) та два срібних наслідування дирхемів Джанібєка (1342–1357) вагою 0,32 та 0,55 г, а також срібну монету м. Аквілея, карбовану за Бернтранда (1334–1350) [Пивоваров 2002, 78–100; Пивоваров 2010, 369].

До цього ж періоду обігу належать і знахідки з Поділля. У 2004–2005 рр. у верхньому шарі (оранці) поля біля с. Польного Макарова Дунаєвецького району Хмельницької області знайдено групу монет, які належать до кількох хронологічних груп.

Три монети належать до XIV ст.: Чехія, Ян I Люксембурзький (1310–1346), обрізані празькі гроші (2), вага монет – 2,05 та 1,95 грами при діаметрі 22,5 мм; Золотої Орда, мідний пул Криму з двоголовим орлом (інформація О. Погорільця). Ці знахідки чудово ілюструють економічні та політичні процеси на Поділлі. Мідна монета Золотої Орди може свідчити про перебування, адміністративне підпорядкування, військову присутність ординців у Центральному Поділлі в 40–50-х рр. XIV ст.

Привертає увагу факт наявності значної кількості обрізаних празьких грошів, дуже близьких за метричними показниками до срібних монет Трапезундської імперії, та їхніх грузинських наслідувань у Львівському скарбі 2000 р. [Рожко 2004, 617–636].

Трапезундські монети Іоанна I (1235–1238), Мануїла I (1238–1263), Іоанна II (1280–1297), Теодори (1285), Олексія II (1297–1330) та Василя (1332–1340) досить часто зустрічаються в знахідках Кавказу та Криму.

Карбування Ірини Палеолог (1340–1341), Анни (1341–1342), Іоанна III (1342–1344), Михайла (1344–1349), Олексія III (1349–1390) представлено значно скромніше.

У Закавказзі трапезундські монети зустрічаються у складі великих скарбів пізніших часів, навіть XV ст.

У Криму зафіксовано більше 200 знахідок трапезундських монет. Причому найбільша їхня кількість належить періоду 1343–1350 рр., часу воєнних дій Джанібєка проти генуезьких міст Криму [Гурулева 2009, 50–51], що збігається з датуванням перелічених знахідок обрізаних празьких грошів.

Окремі мідні трапезундські монети походять із золотоординських пам'яток Херсонщини, одна з монет, певно Василія (1332–1340), знайдена разом із золотоординськими монетами на околиці с. Великої Кардашинки Цюрупинського району Херсонської обл. [Піворович 2008, 150].

До цього періоду, певно, належить поодиноким знахідкам мідної візантійської монети Іоанна VI Кантакузина (1341–1355) із Луцька [Кропоткин 1962, 31, № 148].

Знахідки свідчать про реальне надходження монет візантійського кола на Волинь у першій половині – середині XIV ст.

Певно, саме метричному збігу ваги трапезундської монети з обіговими обрізаними празькими грошами завдячує кременецька знахідка.

Точно невідомо про верхню межу вироблення грузинських наслідувань, які знаходять переважно на Кавказі, але вважається, що грузинські кірманеулі по типу аспрів Іоанна II карбувалися дуже довго, ймовірно до XV ст. [Голенко 1959, 139].

Місто Кременець, потужна фортеця, що не раз витримувала страшні монгольські навали, розглядається як пункт, володіння яким забезпечувало володарювання над усією Південно-Західною Волиною [Андрияшев 1887, 215; Раппопорт 1967, 164].

Особливо загострилася ситуація в регіоні під час боротьби за галицько-волинську спадщину після смерті Болеслава II Юрія 1340 р.

Перехід Орди на сторону Литви 1352 р. суттєво змінив співвідношення сил і змусив польського короля Казимира III піти на компроміс із Гедиміновичами [Шабульдо 1987, 50]. За укладеним перемир'ям 1352 р. Казимир отримав землю Люблінську й Львівську – “Русь што короля слухають”. Володимирська, Луцька, Белзька, Холмська й Берестейська землі залишилися за литовськими князями.

Але, певно, справедливе твердження, що ця польсько-литовська угода, яка розділила на дві частини Галицько-Волинську Русь, була досягнута за участю ординської дипломатії і ханської влади [Греков 1975, 53; Шабульдо 1987, 50].

Особливий статус дістав князь Юрій Наримунтович. Йому було надано одну з найпотужніших волинських фортець, м. Кременець, яке він повинен був тримати “від князів литовських і від короля” на два роки із заборонаю будувати фортифікаційні укріплення [Розов 1928, 4–7, № 3], що пов'язується з кондомініумом – компромісною угодою між правителями Литви, Польщі і Золотої Орди [Шабульдо 2006, 10]. Умова про не відновлення фортифікаційних споруд свідчить про намагання послабити значення цього надзвичайно потужного митного пункту й фортеці на Кременецькому шляху, відомому з джерел XVI ст. [Грушевський 1993, 46], на дорозі від Кам'янця (володінь Коріатовичів) до столиці Любарта – Луцька.

Угода згадує залежність руських (волинських) князів від золотоординського хана (“царя”) й окремих ординських володарів (“князі темни”) [Леонтович 1894, 215].

Висунутий на схід Кременець не міг залишатися осторонь воєнних походів з усіх сторін.

М. Грушевський вважав, що нейтральний статус Кременецької волості може свідчити про якусь війну за Кременець на початку 50-х рр. XIV ст. [Грушевський 1993, 40].

Протягом 12 років Кременець неодноразово переходив із рук у руки, поки за новою угодою 1366 р. відійшов до Польщі [Клименко, Хаварівський 2003, 275].

Тож нумізматичні та історичні джерела окреслюють найбільш імовірні хронологічні орієнтири потрапляння монети до м. Кременця – 40–50 рр. XIV ст.

Безумовно, монета могла потрапити на Волинь через будь-які випадкові обставини протягом XIV ст.

Але в кожному разі монета вказує на золотоординські володіння в Східній Європі – території, де такі монети використовувалися.

ЛІТЕРАТУРА

- Андрияшев А. М. *Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия*. Киев, 1887.
Голенко К. В. Клад монет из села Тобаниеры // *Византийский временник*. Т. XVI. Москва, 1959.
Греков И. Б. *Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.)*. Москва, 1975.
Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. IV. Київ, 1993.
Грушевський М. Молотівське срібло. Археологічна замітка // Грушевський М. С. *Твори: У 50 т.* Т. 6. Львів, 2002.

- Гурулева В. В. Находки трапезундских монет в Крыму // **Пятнадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений.** Ростов на Дону, 20–25 апреля 2009 г. Москва, 2009.
- Капанадзе Д. Г. Так называемые “грузинские подражания трапезундским аспрам” // **Византийский временник.** Т. III. Москва, 1950.
- Клименко О., Хаварівський Б. **Міська геральдика Тернопільщини.** Тернопіль, 2003.
- Котляр М. Ф. **Галицька Русь в другій половині XIV – першій чверті XV ст.** Київ, 1968.
- Кропоткин В. В. Клады византийских монет на территории СССР // **Свод археологических источников.** Е4-4. Москва, 1962.
- Крижанівський А. **Львівський монетний двір у XIV–XV століттях.** Львів, 2007.
- Леонтович Ф. **Очерки истории Литовско-Русского права. Образование территории Литовского государства.** Санкт-Петербург, 1894.
- Пивоваров С. **Нумизматичні пам’ятки Буковини.** Чернівці, 2002.
- Пивоваров С. **Городище другої половини XIV ст. в с. Зелена Липа на Буковині // Археологія і давня історія України. Проблеми давньоруської та середньовічної археології.** Вип. 1. Київ, 2010.
- Піворович В. Б. **Монети і скарби півдня України.** Херсон, 2008.
- Пономарев А. Л. **Деньги Золотой Орды и Трапезундской империи.** Москва, 2002.
- Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // **Материалы и исследования по археологии СССР.** № 140. Ленинград, 1967.
- Рожко М. **Празькі гроші на теренах міста Львова у першій половині XIV століття. (За матеріалами археологічних розкопок) // До джерел. Збірник праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя.** Київ – Львів, 2004.
- Розов В. **Українські грамоти.** Т. 1. Київ, 1928.
- Соболева Н. А. **Пражские гроши в музеях Украины // Нумизматика и сфрагистика.** Вип. 1. Киев, 1963.
- Соколова И. В. **Трапезунтские аспры и кирманеулы с именами Мануила I и Иоанна II Комнинов // Нумизматика и эпиграфика.** Т. XI. Москва, 1974.
- Соколова И. В. **Медные монеты Трапезундской империи из собрания Эрмитажа // Нумизматика и эпиграфика.** Т. XIV. Москва, 1984.
- Шабульдо Ф. М. **Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского.** Киев, 1987.
- Шабульдо Ф. М. **Кондомініум в українських землях XIV століття // Записки Наукового товариства імені Шевченка.** Т. CCLI. Львів, 2006.
- Bagieński W. **Obięte grosze praskie na Rusi Czerwonej // Biuletyn numizmatyczny.** № 3. Warszawa, 1983.
- Cynkałowski A. **Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wolyńskiego.** Warszawa, 1961.
- Kiersnowski R. **Data i kształt reform monetarnych Kazimierza Wielkiego // Ryszard Kiersnowski. Historia – Pieniądz – Herb. Opera Selecta.** Warszawa, 2008.
- Paszkiewicz B. **Grosz ruski // Міжнародна наукова конференція “Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність”.** Львів, 2005.
- Piniński J. **Obcięte grosze czeskie Jana Luksemburskiego // Nummus et Historia.** Warszawa, 1985.
- Retowski O. **Die Münzen der Komnenen von Trapezunt // Нумизматический сборник.** Т. 1. Москва, 1911.
- Terlecki W. **Reforma monetarna Kazimierza Wielkiego // Wiadomości Numizmatyczne.** R. VI – Z. 3–4 (21–22). 1962.
- Wroth W. **Western provincial Byzantine coins of the vandals, ostrogoths and lombards and of the empires of Thessalonica, Nicaea and Trebizond in the British museum.** Chicago, 1966.